

SELÇUKLARDAN EVVEL ORTAŞARK'TA TÜRKLER

RİCHARD N. FRYE ve AYDIN SAYILI

Ön Söz

İslâm ve hattâ dünya tarihinde önemli bir yeri olan Maverâünnehir ve Horasan bölgelerinin yedinci ve on ikinci asırlar arasındaki tarihi, Türklerin siyasi tarihi bakımından olduğu kadar, medeniyet ve kültür tarihleri, ve aynı zamanda ilim tarihi bakımından da pek büyük önemdedir. İslâm medeniyetinin gelişmesinde ve İslâm dünyasının ilim ve kültür hayatında bu bölge olağanüstü bir rol oynamıştır.

"Maveraünnehir ve Horasan,, ile bu yazıda kastedilen yerler, Seyhun Irmağı, Horasan Dağları ve Hindistan arasındaki bölgedir; bu bölge, Ceyhun Irmağı ile Hazar Denizi arasındaki sahayı da içine alır.

Büyük yolların kavşağı ve çeşitli dil, kültür ve medeniyetlerin temas ve karşılıklı tesir noktası olan bu bölge, Türk tarihi için belli başlı bir dayanak vazifesi görecektir. Burada tarih boyunca diller, dinler ve medeniyetler birbirleriyle çarpışmışlar, fakat neticede burası Türk kalmıştır. Zaferden zafere koşmuş olan Arap orduları, ilk defa olarak, bu bölgede durdurulmuşlar ve bir müddet için ileriledikten sonra, Türklerin karşı hücumu ile geri atılmışlardır. Neticede bu bölgenin bir İslâm memleketi olması, ancak Türklerin müslümanlığı kabullerinden ve kendi rızaları ile İslâm camiasına katılmalarından sonra olmuştur. En sonunda, İslâmiyette siyasi hâkimiyeti ellerine alan Türkler için de bu bölge bir sıçrama tahtası vazifesini görmüştür.

İslâmiyet, Fârâbf, Hârezmî, Bîrûnî ve İbnî Sînâ gibi ünlü ilim adamları ve bilginlerinin büyük bir sayısını Horasan ve Maverâünnehir mıntakalarına borçludur. Bu bakımdan Horasan ve Maverâünnehrin rolu, vâsi İslâm ülkesinde işgal ettiği sahanın küçüklüğü ile kıyaslanamayacak derecede önemli olmuştur.

Dikkati çekmekten geri kalmıyan başka bir nokta da şudur ki, Firdevst ile kattı şeklini bulan modern Farsçanın beşiği, Farsların asıl yurdu olan İran'ın daha güney - batıya düşen bölgeleri değil, Horasan ve Maveräünnehir dolaylarıdır.

Biz Türkler, bu mıntıkaların Selçuklardan önce türkleşmiş olduğunu umumiyetle kabul ederiz. Halbuki garp bilginleri, hususile on dokuzuncu asrın sonundan beri, bu mıntıkayı tamamen İranlılara ve İranlılarla akraba kavimlere malediyorlar. Garp bilginlerinin aşağı yukarı yarım asırdan beri bu husustaki fikirlerini değiştirmiş olmalarının ve Türkleri bu bölgelerden atmıya karar vermiş olmalarının birçok sebepleri vardır. Öyle görünüyor ki, bu sebeplerin bir kısmının tamamıyle hissî olduğunu ve ilmî olmaktan uzak bulunduğunu ileri sürmek tamamıyle yerinde ve haklı bir iddia olur. Fakat esaslı incelemelere dayanması icabeden böyle bir iddianın burada tafsilatına girişmiyeceğiz. İlmî esaslara dayanan, daha doğrusu ilmî esaslardan mülhem olan diğer sebeplerin tahlili de kolay değildir. Çünkü garb bilginleri kanaatlarının dayandığı sebepleri ekseriyetle sarıh bir şekilde izah etmiyorlar. Aşağıdaki yazıda bu sebeplerin bir kısmı tahlil edilmiş ve incelenmiş olarak bulunacaktır.

Horasan ve Maveräünnehr'in Selçuklardan evvel veya sonra türkleşmiş olması, millî tarihimiz bakımından, pek farklı neticeler doğurur. Bu bölgenin Selçuklardan sonra türkleşmiş olması, Türklerin ortaçağ İslâm medeniyetindeki ve ilim tarihindeki mevkisinin çok küçülmesine sebep olur. Bu bölgelerin türkleşmesinin Selçuklarla başladığı kabul edilirse, Türklerin bu bölgedeki ve umumiyetle İslâmiyetteki yüksek medeniyet ve ilmin meydana gelmesinde ve gelişmesinde hiçbir rolleri olmamış olur. Horasan ve Maveräünnehr'in Türk bilginleri olsa bile, bunlar, yüksek vasıflarını yabancı bir muhitin tesirlerine borçlu olurlar. Şunu da hatırlatmak icabeder ki, Selçukların tarih sahnesine çıkışı, İslâm medeniyetinde bir inhitatın başgösterdiği zamanlara tesadüf eder ve Selçukların bu inhitatta âmil olduğunu, zayıf bir iddia da olsa, ileri sürenler olmuştur.

İlmî bir mevzuda garblı bilginler ile memleketimiz bilginlerinin, fikirleri birbirine uymıyan iki grup olarak ayrılmış olmaları, şüphesiz ki, normal bir durum değildir. Bunu bir dereceye kadar haklı gösterecek cihet şudur ki, tatbikatta ilmî zihniyetin mecburî

olarak muayyen ve ilmi bakımdan makul sınırları vardır. Hiçbir ilim adamı olgu ve olaylar karşısında tam bir tarafsızlık gösteremez. Çünkü ilmi çalışmanın temelini teşkil eden olgu toplama ve seçme işi, ilim adamının ilgisinin muayyen istikametlerde teksifini icabettirir. Müspet ve denel ilimlerde bile ilim adamlarının hareket noktaları teorilerdir. Teorilere dayanılarak olgu ve olaylar seçilir ve, daha önemli olarak, bu olgu ve olaylar teoriler yardımı ile değerlendirilir ve tefsir edilir.

Sosyal ilimlerde bu teoriler, tezler ve noktayı nazarlardır. Araştırmalar, tezlerin tadiline ve terkedilmesine sebep olurlar. Fakat varılan sonuç, daima hareket noktası olan tezle ilgilidir ve ona bağlı kalır. Diğer taraftan da, ilim adamlarında teker teker ilmi zihniyetin tamamen tecellisini beklemek hayalperestlik olur. Ancak, muhtelif ilim adamlarının başka başka eksik ve zaıfları ve çeşitli hareket noktalarının özellikleri birbirlerini zamanla ifna ederler, ve böylelikle ilmi olmiyan noktalar silinerek kaybolur. İlmî zihniyet, işte ancak bu suretle geniş sonuçların bulunmasında tamamea müessir olabilir.

Hususiyle tarih gibi çeşitli tezlerin ileri sürülmesine elverişli ilimlerde, başka başka temayül ve noktayı nazarların rol oynaması, hakikatların meydana çıkması bakımından şayanı arzu olur. Hiçbir millet kendi tarihini yazmakta tamamen bitaraf kalamamıştır; milli tarihlerin yazılmasındaki vatanperverlik tesirlerini en iyi ecnebi tarihçiler frenliyebilir. Fakat buna mukabil, hiçbir millet de kendi tarihinin yazılmasını tamamen yabancılara bırakmamalıdır. İşte bu sebeplerledir ki, Horasan ve Maveräünnehir tarihinin yazılmasında Türk milli hissinin, şüphesiz ki tamamen ilmî sınırlar içinde, tesirini göstermesi, bir eksiğin tamamlanmasına sebep olacak ve ilim için ve hakikatin meydana çıkması bakımından bir kazanç olacaktır.

Aşağıdaki yazı, Amerika'da tahsilde bulunduğum sırada arkadaşım Mr. Richard N. Frye ile Horasan ve Maveräünnehir bölgesindeki Türkler üzerinde yaptığımız münakaşalardan doğmuştur. İlmî bir şekilde cereyan eden ve aylarca süren bu münakaşalar sonunda arkadaşım da benim tarafımı tutmaya karar verince, kendisine bu konudaki emeklerimizin boşa gitmemesi için birlikte bir yazı hazırlamayı teklif ettim ve muvafakat cevabını aldım. Toplamış olduğumuz materyelleri yeni çalışmalarla zenginleştirdik ve

oldukça uzun süren bir mesaiden sonra tamamlanan yazımız, 1943 yılında, "Journal of the American Society," (cilt 63, No. 3, s. 194-207) de yayınlandı.

Bu yazının tercümesinde bazı ufak ilâveler ve küçük değişiklikler yapılmıştır.

AYDIN SAYILI

Giriş

Günümüzde Yakın ve Ortaşark'ta Türkçe, halk dili olarak, Balkanlar'dan başlamak üzere Anadolu, Azerbaycan, Horasan, kuzey Afganistan ve Ortaasya gibi geniş bir sahaya yayılmış vaziyettedir. Fars ve Huzistan'daki Kaşkaylar ve İsfahan dolaylarındaki Halaclar gibi mevzii bazı Türk toplulukları yukarıda gösterilen yayılma bölgeleri dışında kalırlar.

Türklerin bütün çağlarda bu bölgelerde yaşamamış oldukları malûmdur. Genel olarak, garp ilim adamları, Horasan ve Maveraünnehir de dahil olmak üzere, Yakın ve Ortaşark'ın türkleşmesinin Selçuklarla başladığını kabul ederler. Diğer taraftan, on dördüncü asrın başlangıcında Türkçenin ana dil olarak konuşulduğu bölgelerin bugünkünün hemen aynı olduğu kesin olarak bilinmektedir¹. Şu halde, Ortaşark'ın türkleşmesinin Selçuklarla başladığı kabul edilirse, milâdi 1000 ile 1300 yılları arasında Maveraünnehir, Horasan, Azerbaycan ve Anadolu'nun tamamen veya kısmen türkleştirilmiş olmaları icabeder. Fakat Türklerin başarısı yalnız bu büyük sahanın türkleşmesini kısa bir zamana sığdırmakla da kalmış olmaz. Çünkü Türkler, aynı tarihlerde, bütün İran'a, güney Rusya'ya ve Çin'in bazı bölgelerine de göç etmekte idiler. Demek ki, bu vaziyete göre, Ortaşark'ın türkleşmesine bütün millî varlıklarını hasretmiş olmaktan uzak oldukları halde, Türklerin buradaki geniş bölgeleri kısa bir zamanda, türkleştirmiş olduklarını kabul etmek icabeder.

Türklerin, dillerine mânevî bir değer verecek Kuran veya İncil gibi bir dinî kitapları yoktu. Türk hükümdar ve prensleri de

¹ 14 üncü asrın başında Türkçenin ne kadar geniş sahalara yayılmış bulunduğu, İbni Batuta'nın Anadolu ile Karadeniz ve Hazar denizinin kuzey bölgeleri hakkında yazdığı seyyahat notlarından açıkça görülmektedir.

tebalarını Türk dilini kullanmaya teşvik veya cebre teşebbüs etmediler. Türkçeyi resmî saray lisanı olarak kabul etmiş olsalardı, idarî ve resmî işlerde lüzumu dolayısıyla, bu dilin yayılmasına yardım etmiş olacaktı. Fakat Türk padişahları bunu da yapmadılar. Tersine olarak, Arapça ve hususile Farsçayı himayeleri altına aldılar.

Genel olarak, Türkler, on dördüncü asra kadar, dillerinin mevkinini yükseltmek için, şuurlu veya şuursuz, hiçbir sistemli efor sarfetmediler. Gerçekten, bizzat Türklerin arasında bile, Türkçenin, tedricî bir şekilde olsun, edebî ve ilmî bir dil olarak, Arapça ve Farsça ile rekabete başlaması, ancak on üçüncü asırdan sonra olmuştur. Şurası açık ve muhakkaktır ki, Türkçenin yayılışı sistemli bir türkleştirme siyasetinin neticesi olmaktan uzaktır, ve yukarıda sayılan menfi şartlara rağmen, Türkçenin büyük bölgelerde halk dili olarak yayılması bize gösteriyor ki, bu elverişsiz şartlardan çok daha kuvvetli âmiller türkleştirme işinde müessir oluyordu.

Gerçekten, şimdiye kadar bahsettiğimiz şartların hepsi de, Türkçenin yayılması bakımından, hiç de müsait olmayan şartlardır. Fakat bunlara ilâve olarak, garplı bilginlerin iddiasına göre, Seyhun ötesindeki Türkler küçük kabileler halinde ve ekseriyetle göçebe olarak yaşıyorlardı ve mecmu nüfusları cüz'î idi.

Bu şartlar doğru olsaydı, Türklerin, girdikleri yerlerdeki Türk olmayan şehir ahalisini temsil etmek şöyle dursun, bu ahali ile sıkı münasebete geçmeleri ve onlarla kız alıp verme ihtimalleri pek küçük olurdu. Diğer taraftan, nüfusları az olduğuna göre, sayı ve nüfus kesafeti bakımından ağır basmaları mümkün olamayacağı gibi, dillerini girdikleri yerlerde iktisadî âmillerin yardımıyla öğretmelerine de imkân bulunamazdı. Çünkü göçebelik şartları altında pazar lisanını kontrol etmeleri mümkün olamazdı. Şehir pazarlarındaki alışveriş dili, şehir ahalisinin civar köylerdeki dili tesbit ve tayin ve icabederse değiştirmelerine vasıta olur.

Verilecek karar sarihdir: Bu şartlar altında Ortaşark'taki geniş saha türkleşemezdi; şu halde, bahis mevzuu şartların hakikata uymaması icabeder.

Nitekim, yaptığımız bu etüd, bizi, Türklerin hemen sırf göçebe hayatı sürdükleri ve nüfuslarının cüz'î olduğu fikirlerini redde, ve

garp bilginlerinin ileri sürdükleri iddialara aykırı olarak, aşağıdaki durumların mevcut bulunduğu kararına sevketmiştir :

a) Türkler, Arap istilâsı sıralarında, esasen Horasan ve Maveraünnehir'de bulunuyorlardı ve Arap hâkimiyetinin bu mıntakalarda teessüsünden sonra da bu bölgelerden ayrılmıyarak oldukları yerlerde kaldılar. Demek ki, bu mıntakaların türkleşmesi, Arap istilâsından önce ve Selçuklardan ise çok daha evvel başlamıştır.

b) Türkler şehir ve kasabalarda yaşamakta idiler; ancak coğrafî şartların zoru ile bazı mıntakalarda göçebe bir hayat sürüyorlardı.

c) Ortaasya'daki Türk nüfusunun oldukça büyük olduğunu ve Türklerin Ortaşark'a oldukça kesif kütleler halinde göç ettiklerini ileri sürmek yerinde ve makul bir iddia olur.

Türklerin, Selçuklardan ve İslâmiyetten evvel, Horasan dağları, Seyhun ve Hindistan arasındaki bölge halkının mühim bir kısmını teşkil ettikleri tezi bu yazının asıl konusunu teşkil etmektedir. Anadolu ve Kafkasya bölgelerinin mütaleası için Hazarları ve güney Rusya'daki diğer Türkleri de dikkate almak gerekli olduğundan, bu bölgelerin türkleşmesi meselesi mevzuumuz dışında bırakılmıştır.

Horasan ve Maveraünnehir'de Selçuklardan önce Türklerin bulunduğu batı bilginleri tarafından kabul edilmektedir, fakat umumiyetle çok tahdid edici şartlar ileri sürülmektedir. Meselâ, "Ortaasya'nın bu (Türk Kâbül şâhı) ve diğer kırılları İranlı idiler, yalnız sülâleleri ve orduları Türktü,"² gibi iddialara sık sık rastlanmaktadır. Ekseriyet, bu mıntakalardaki Türklerin esirlerden veyahut da para ile tutulmuş yabancı askerlerden ibaret olduğunu kabul etmektedir.

Burada şunu hatırlamak faydalı olur ki, Horasan ve Maveraünnehir mıntakaları İslâm dünyasının ilim ve bilgi hayatının gelişmesinde pek önemli bir rol oynamıştır. İslâmiyette ilim ve kültür bakımından en büyük varlık gösterildiği zamanlarda, ilim adamı ve bilginlerin büyük bir sayısı bu mıntakadan çıkmıştır. Bu bölgeler yalnız büyük sayıda ilim adamı yetiştirmekle de kalmamışlardır. Bir ilim tarihi kitabının yarımşar asra tekâbül eden bölümlerine 800 den 1100 tarihine kadar olan devrede isim-

² Hitti, P. K., History of the Arabs, New-York 1937, s. 208 not 6.

lerini vermiş olan en mümtaz altı ilim adamından yalnız ikisinin pek geniş olan İslâm ülkesinin bu küçük köşesinden neş'et etmediği görülür³. Bunların biri olan Râzî de Horasan'dan pek uzakta olmayan Rey şehrinde.

Ceyhun Irmağının hem kuzey-doğu hem de güney-batısındaki bölgelerde, Türklerin, yalnız onbirinci asırdan önce değil, yedinci asırdan evvel de bulduklarını gösteren deliller, Bizans, Ermeni, Çin ve İslâm tarih veskalarında mevcuttur. İslâm tarih ve coğrafyacılara bu yazının başlıca kaynaklarını teşkil etmektedirler. Diğer dillerdeki belgelerden de ikinci derecede olarak faydalanılmıştır.

Muhtelif garblı bilginler, tarihî kaynakların "Türk," kelimesini doğru kullanmadıklarını iddia ediyorlar. Meselâ Gibb şöyle söylüyor: "Arapçada mevcut tarihî vesikalar Türk adını, bu mntıkların İranlı'dan gayri bütün diğer milletleri için kullanıyorlar ve bu bakımdan yanlışlıklara yol açıyorlar. Bu vesikalar (muhtemel olarak, başlıca tarih kitaplarının yazıldığı çağlardaki durum icabı olarak), Araplara Maveraünnehir'de karşı koyanların "tarihî Türkler," olduğu intibasını veriyorlar,"⁴. "Tarihî Türkler," den maksat Tukyular ve Türkeslerdir.

Aynı fikri Marquart, daha açık bir şekilde, ileri sürmekte ve "Araplar Akhunlara Türk demekle kronoloji yanlışlığı (anachronism) yapıyorlar," demektedir⁵. "Kronoloji yanlışlığı," ile Marquart, Akhunların "Türk," adının kullanılmaya başlamasından daha eski, yani Tukyuların zuhurundan evvel olduklarına işaret ediyor. Halbuki "Türk," adı, ilk belirdiği zamanlardan itibaren, siyasi bakımdan olmaktan fazla dil ve milliyet bakımından bir zümreyi ve kavmi tefrik ve temsil için kullanılmıştır. Türklerin Tukyuların İmparatorluğunu kurmazdan önce yer yüzünde bulunmadıkları ve dilleri gibi ayırıcı vasıflarını bu imparatorlukla birlikte kazanmış oldukları, üzerinde durulmaya değmez derecede sakat bir iddia olur. Bundan başka Hiyungnu ve Topa gibi kavimlerin Türk oldukları kabul ediliyor. Halbuki bunlar "tarihî Türkler,"in belirme-

³ Sarton, G., Introduction to the History of Science, cilt I.

⁴ Gibb, H. A. R., The Arab Conquests in Central Asia, Londra 1923. s. 10

⁵ Marquart, J., Eransahr, Abhandl. Göttingen K. Gesell. Wiss., 1901, s. 239, not 6.

sinden, yani Tukyü devletinin kurulmasından çok önce siyasî tarih sahnesinden kaybolmuşlardır.

Çin tarihlerinde Uygur, Kırgız ve Türkelere Tukyü denmesi veya Tukyulara Hiyungnu adının verilmemiş olması iyi ve makul sebeplere dayanır. Çinliler için, kuzey-batı komşularının siyasî birlik veya ayrılıkları onların dil veya kültürel münasebetlerinden ve yakınlıklarından daha önemli idi. Halbuki Araplar, Maverâünnehir ve dolaylarında, aralarında siyasî birlik bulunmayan karışık bir kütle ile karşılaşmışlardı. Bunların nazarında Türk, siyasî bir birliğe bağlı bir ferd olmaktan fazla, muayyen bir dili konuşan bir şahıstı. Türkler İslâmiyeti kabul ettikten sonra, diğer müslümanlar gözünde ve kendi gözlerinde bu ayırıcı vasıflarını da kaybettiler.

Maveraünnehir'in Araplar Tarafından Fethi

Arap ordularının Horasan ve Maverâünnehir bölgelerini istilâsı, hususile Barthold ve H. A. R. Gibb tarafından oldukça etraflı bir şekilde incelenmiştir. Biz burada bu olayların tafsilatına girişmeyeceğiz; yalnız, Türklerin Arap ordularına karşı koyma faaliyetinden mevzuumuzu ilgilendiren cihetler üzerinde durmakla yetineceğiz.

Horasan ve Maverâünnehir'in işgalinde Arap ordularının karşılaştığı en büyük mukavemetin Türkler tarafından gösterildiği açıkça görülmektedir⁶. Maverâünnehir'de Araplarla dövüşen Türklerin Seyhun ötesinden gönderilme ordular olduğu mütaleası ileri sürülmüştür. Fakat Barthold, bu mntıkada Araplara karşı koyan Türklerin Tukyular değil, Türkelere, muhtelif mahallî Türk grupları, ve muhtemel olarak, Akhunların torunları olduğunu göstermiştir⁷. Garp Hanlığı tarafından Araplara karşı dövüşmek üzere Maverâünnehir'e muhtelif zamanlarda ordular gönderilmiştir. Fakat İslâm ordularına asıl devamlı mukavemeti bu mntıkların yerli Türklerinin gösterdiği muhakkaktır⁸.

⁶ Gibb, s. 73-4.

⁷ Barthold, *Die historische Bedeutung der alttürkischen Inschriften, Anhang zu Radloff, W., Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei, St. Petersburg 1897, s. 3-4.*

⁸ Hususile Arap fütuhâtından bahsedilirken, Arapça kaynaklardaki cümleler metnimizde mümkün mertebe aynı olarak muhafaza edilmişlerdir.

Arap istilâsı, Muaviye'nin halifelikteki mevkiini takviye etmesinden sonra başladı. 54 (674) senesinde Übeydullah ibni Ziyad, Horasan valiliğine tayininden az sonra, Ceyhun Irmağını geçti ve Buharalı bir Türk grupunu mağlup ettikten sonra geri çekildi⁹. Bu hâdise hakkında Belâzürî, biraz daha tafsilat vermekle beraber, durumu daha fazla aydınlatmıyor. Übeydullah'ın Buhara'ya hucumunu, bunun üzerine şehirde hükümdar olan Hatunun Türklerden yardım istediğini ve Türklerin (muhtemel olarak civar bölgelerden) yardıma geldiklerini anlatıyor¹⁰. Taberî, Übeydullah'ın köylük araziye yaptığı akınları anlatırken, Buhara'daki Türk kuvvetlerinden de bahsediyor¹¹.

Bu hareketler büyük bir askerî savaş teşkil etmiyordu. Daha fazla akın mahiyetinde idi. Fakat Nerşahî, hâdiseler üzerinde daha fazla duruyor ve bazı tafsilât veriyor. Baykent ve Ramitan'ın Araplar tarafından zaptında dört bin Buharalı'nın esir alındığını ve bu başarılarından sonra Arapların Buhara'yı muhasara ettiklerini, Hatun'un Türklerden yardım istediğini, fakat yardıma gelen Türk ordusunun mağlûp edildiğini ve Arapların birçok ganimet elde ettiklerini söylüyor. Hatun'un barış talebetmek ve ağır bir vergiyi ödemek zorunda kaldığını da ilâve ediyor¹².

Horasan valisi olarak Übeydullah'ın yerine geçen Eslem ibni Zura, Maveraünnehir'de, askerî bir faaliyet göstermedi¹³. Yerine geçen Said ibni Osman, 56 (676) yılında gayri müslimlere (yani Türklere) taarruz etti, ve kendisine karşı gönderdikleri orduyu yenerek onları şehirleri içinde sardı¹⁴. Taberî'nin adını zikretmediği bu şehir belki Semerkant'dir. Çünkü Yakut, bu şehrin Said tarafından fethedildiğini söylüyor¹⁵. Araplar 50 rehine ile şehirden çekildiler ve Horasan'a dönerken de Tirmiz'i ele geçirdiler. Belâzürî, Türkler, Sogd ahalisi, v. s. den mürekkep bir kuvvetin

⁹ Taberî, tarih, cilt 2, s. 169-70, Milâdî yıllar, birer sene muhtemel farkla, takribidirler.

¹⁰ Belâzürî, *Liber Expugnationis Regionum*, M. de Goeje neşri, 1866, s. 410.

¹¹ Taberî, cilt 2, s. 170, satır 7.

¹² Nerşâhî, *Description topographique et historique de Boukhara* (C. Schefer), Paris 1892, s. 37.

¹³ Taberî, 2, 172, 13.

¹⁴ Taberî, 2, 179, 15.

¹⁵ Jacut's *Geographisches Wörterbuch* (F. Wüstenfeld), Leipzig 1868, cilt 3, s. 133, satır 11.

Said tarafından mağlûp edildiğini söylüyor, ve bundan sonra da Said'in Semerkand ve Buhara'da zaferler kazandığını ilâve ediyor¹⁶. Nerşahî bazı hikâyeler ilâvesiyle bu vakaları daha tafsilâtlandırıyor¹⁷.

Bu savaşların hiçbiri, netice itibariyle, Araplar için Maverâünnehir'de devamlı bir egemenlik sağlayamamıştır.

Selm ibni Ziyad, 61 (860) yılında, Yezid tarafından Horasan valisi tayin edildi ve kısa bir zaman sonra Semerkand'a hücum etti¹⁸. Selm'in şehri ele geçirdiği anlaşılıyor, çünkü, daha geç bir tarihte, kendisinden şehrin sahibiymiş gibi bahsediliyor¹⁹. Nerşahî'ye göre, Müslim (Selm) ibni Ziyad'ın büyük bir kuvvetle Buhara'ya hücum etmesi üzerine, Hatun, Sogd hükümdarı olan Tarhun'dan yardım istedi. Tarhun bir Türkistan prensi ile yardıma geldi ise de muzafferiyet Araplarda kaldı ve Hatun sulh yapmaya mecbur oldu²⁰. Selm Maverâünnehir'de uzun zaman kalmadı, az sonra Merv'e dönmek zorunda kaldı²¹.

Belâzürî, Abdullah ibni Hâzim'in valiliği zamanında (64-69= 683-88), Türklerin akınlar yaptıklarını ve Nişapur'a kadar geldiklerini zikrediyor. Bunlar, ibni Hâzim'in isyanını anlatırken, Taberî'nin bahsettiği akınların aynı olmalıdır²². Taberî, Türklerin İsfad kalesine hücum ettiklerini, fakat ekseriyeti Beni Ezdlerden olan kale müdafileri tarafından püskürtüldüklerini söylüyor. Müdafiler, o sırada Herat'ta bulunan ibni Hâzim'den yardım istediler. İbni Hâzim takviye kuvvetleri ile gelerek Türklerin mağlûp edilmesine yardım etti. Bu tafsilâta İbni Hâzim'in başarılarını öven bir şiir de ilâve edilmiştir²³. Bu muktedir valiyi Abdümelik 72 (691) yılında öldürmüştür²⁴.

Abdullah ibni Hâzim'in yerine geçen oğlu Musa ibni Abdullah ibni Hâzim, babasının ölümünden önce, bir defa ondan ayrılarak

¹⁶ Belâzürî, s. 411.

¹⁷ Nerşâhî, s. 38-39.

¹⁸ Taberî, 2, 394, 17.

¹⁹ Taberî, 2, 395, 2.

²⁰ Nerşâhî, 40.

²¹ Belâzürî olayları doğru olarak sıralamıyor.

²² Taberî, 2, 488. Taberî'nin 65 (684) yılında olduğunu söylediği bu isyan hakikatta daha geç bir tarihte vuku bulmuştur.

²³ Taberî, 2, 493-4.

²⁴ Taberî, 2; 833, satır 14.

Ceyhun'un ötesindeki kırıllardan birinin himayesine sığınmıştı. Musa, Amül, Buhara, ve Semerkand'e uğrayarak Kiş'e geldi ve burada "şehir ahalişi,, ile harbetti²⁵. Buradan Tirmiz'e geçti ve dostluk rolü yaparak onu kandırmak suretiyle, Tirmizşahi avenesi ile beraber şehri terkedip kaçmaya mecbur etti. Bunlar Türklere sığındılar ve onlardan yardım istediler. Fakat Türkler kendileriyle alay ederek, "yüz kişi gelip sizi yurdunuzdan kovdu; Kiş'te harbettiğimiz bu kuvvetle biz yine muharebe yapmayız,, dediler²⁶. Taberî'nin bu cümlesi ayrıca şu bakımdan ilginizi çeker ki, Kiş ahalişi arasında Türkler bulunduğunu, ve Taberî'nin Kiş ahalişi dediği zaman bunlar arasında Türkleri de kasdettiğini bize anlatıyor. Bu, garplı bilginlerin tefsirlerine aykırıdır. Musa, Türklerden ve Araplardan müteşekkil bir orduyu yenmiş²⁷ ve birkaç sene sonra da Türklerden, Tubbetlerden ve Akhunlardan mürekkep 70.000 kişilik bir ordunun hücumunu aktım bırakmıştır²⁸.

Taberî'nin sözlerinden, Musa'ya Horasan ahalişinin bir kahraman gözü ile baktığı anlaşılıyor. Bu mıntakadaki Arapların ve Türklerin büyük sayılarla Musa'nın ordusuna katıldıklarını öğreniyoruz²⁹. Musa 85 (704) de öldürülmüştür.

Bu ilk savaşıardan, bu bölgelerde Türklerin bulunduğu açık ve kesin olarak görülüyor. Fakat birçok garplı bilginler bazı tefsirlerle bu neticenin ehemmiyetini azaltıyor veya aksi neticeye varıyorlar. Bu meseleyi de göz önünde bulundurarak savaşıardan bahse devam edelim.

82 (701) yılında, Mugayre ibni Mühelleb Horasan'da öldü. Bu sırada, Horasan valisi olan babası Kiş ahalişi ile savaşıyordu. Mugayre'nin kardeşi Yezid de altmış atlı ile Merv'e gitmek üzere yola çıkmıştı. Yolda, Nesef'ten gelen beş yüz Türk atlısı bunların önüne çıkarak kendilerinden bazı şeyler istedi. Bunlara bir yay ile bir miktar kumaş verildi. Bu eşyayı alan Türkler kafiyele bırakarak gittiler, fakat bir müddet sonra tekrar karşılarına çıkarak yeniden bazı isteklerde bulundular. Bunun üzerine Yezid kızdı ve iki kafiyele arasında bir kavga başladı. Nihayet, hangi

²⁵ Taberî, 2, 1147, 3.

²⁶ Taberî, 2, 1148, 11.

²⁷ Taberî, 2, 1150.

²⁸ Taberî, 2, 1153.

²⁹ Taberî, 2, 1160, 19.

tarafın yenildiği kesin olarak belli olmadan, çarpışma sona erdi ve Araplar yollarına devam ettiler³⁰. Belh'e giderken aynı Türk atlıları ile karşılaşan el Mühelleb'in vekili Hâris ibni Kutbe, bunları yenilgiye uğratarak aralarından bir kısmını esir aldı, fakat az sonra bunları serbest bıraktı³¹.

Barthold'un yaptığı gibi, bu Türk atlı kafilesinin Doğu Türk Hanlığı kuvvetlerinden olduğunu kabul etmek için hiçbir sebep yoktur³². Bunların, rastlandıkları bölgeye mensup bir çete olmaları çok daha muhtemel görünüyor. Bundan başka, bu sıralarda, ne Türkesler, ne de Doğu Hanlığı Maverâünnehir işlerine karışacak bir durumda bulunuyorlardı³³.

Maverâünnehr'in asıl sistemli bir şekilde İslâm ülkesine ilhakı Kuteybe ibni Müslim'le başlar. Fakat biz burada Kuteybe'nin Türklerle yaptığı çarpışmaların tafsilâtına girişmeyeceğiz. İnkiraz tarihleri olan 739 yılına kadar Ortaasya'nın siyasi tarihinde büyük bir rol oynamış olan Türkeslerle müslüman orduları arasındaki mücadele de konumuz dışında kalır. Burada daha fazla Türkes devletinin kurulmasından önceki Türk - Arap mücadelesine temas edilecektir.

88 (707) yılında, Kuteybe, Buhara civarındaki Numişket ve Râmitan şehirlerine hücum etti. Türklerle Sogd ve Fergana ahali kendisine karşı savaştılsa da yenildiler³⁴. Kuteybe iki sene sonra Buhara'ya hücum etti. Buhara'da hüküm süren Vardan Hudat'ı Sogd'a, Türklere ve civarlarındaki diğer ahali nezdine göndererek bunların kendisine yardımcı olmalarını istedi³⁵. Burada senelerce Maverâünnehir'de bağımsız bir mevcudiyet olarak kalmış memleket dışı bir Türk ordusu bahis mevzuu olamaz. Kuteybe'nin kazanmak istediği bu Türklerin bu bölgelerde yaşayan yerli Türkler olduğunda şüphe var mıdır ?

³⁰ Taberî, 2, 1078.

³¹ Taberî, 2, 1080, 15. Ayrıca bakınız: İbni Hallikân, *Biographical Dictionary* (M. de Slane), Paris 1871, cilt 4, s. 175.

³² Barthold, *Die Alttürkischen Inschriften und die arabischen Quellen*, (Radloff, *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei*), 1899, s. 16.

³³ Gibb, s. 30; Chavannes, E., *Documents sur les Tou-kiue occidentaux*, St. Petersburg 1903, s. 282.

³⁴ Taberî, 2, 1195.

³⁵ Taberî, 2, 1202, 12.

Semer kand civarında Kuteybe, Sogd hükümdarı Gûrek'le savaşmak zorunda kaldı. Gûrek'in ordusunda Türkler ve Fergana ve Şaş ahalisi bulunuyordu. Kuteybe bu savaşta da muzaffer oldu³³. Bu savaşta Türklerin Seyhun ötesinden geldikleri ve Türkeş ordusuna mensup oldukları iddia edilmiştir. Houtsma, Çin hükümdarının yeğenin, 707 de, Maverâünnehir'de bulunduğunu ve Kuteybe'ye karşı savaştığını ileri sürüyor³⁷. Böyle bir kimse nin mevcudiyeti kabul edilse bile, kendisinin Türkeş olduğunu kabul için bir sebep yoktur. Esasen bu faraziyenin yanlışlığı isbat edilmiş bulunuyor ve burada bizim bu mesele üzerinde daha fazla durmamıza lüzum yoktur³⁸.

Kuteybe'nin ölümünden (715) sonra, bugünkü Semireçinsk dolaylarından hücum geçen Türkeşler, Maverâünnehir'deki islâm hâkimiyetini tehdide başladılar ve umumiyetle Maverâünnehr'in yerli halkı Türkeşleri Araplarla yaptıkları muharebelerde desteklediler: Bu savaşlardan bahseden tarihçiler, Maverâünnehr'in muhtelif bölge ve şehir halkının Türkeşlerle müttelik olduklarını sık sık zikrediyorlar.

Bir müddet için Türkeşler büyük başarı kazandılar. 721 yılında, Horasan valisi Cüneyd, Türkeşlere karşı yürüdü ve generallerinin nasihatlerini dinlemiyerek, bütün ordusunu beklemeden, Ceyhun'u kuvvetlerinden bir kısmı ile geçti. Fakat şiddetli bir yenilgiye uğradı. Ünlü bir Arap komutanı olan Müceşşer ibni Müzahim "hiç bir Arap komutanı Nehri (yani Ceyhun'u) 50.000' den az kuvvetle geçmemeli,, demiştir³⁹.

110 (728) senesinde, Türkler, Buhara - Merv yolu üzerinde, Âmül'de tutunmuş ve mevkilerini tahkim etmişlerdi. Eşres ibni Abdullah es - Sülemî bunlara hücum etti⁴⁰. Bundan dokuz sene sonra, yine Eşres ibni Abdullah zamanında, Türkler Merverrûz ve Belh'i ele geçirmiş bulunuyordu⁴¹. Bu Türk kuvvetlerinin sırf Türkeşlerden ibaret olmadığı, fakat bu bölgelerin yerli Türklerini de ihtiva ettiği anlaşılıyor. Taberî, Türkeş Hâkanının Yukarı To-

³⁶ Taberî, 2, 1249, 14.

³⁷ Houtsma, M. T., Review, Göttingische Gelehrte Anzeigen, 1889, s. 387.

³⁸ Gibb, s. 13, 15.

³⁹ Gibb, s. 73.

⁴⁰ Taberî, 2, 1512.

⁴¹ Taberî, 2, 1612.

haristan'a gittiğini ve oranın yerlisi olan Karluk Türklerinin Yab-gusunun yanında kaldığını söylüyor⁴².

Hâkan Sulînin, 737 yılında, Esad ibni Abdullah tarafından mağlûp edilmesi ve bundan bir yıl sonra da Sulînin ölmesi, bu bölgelerde müstakil Türk nüfuz ve hâkimiyetinin sona ermesine sebep oldu. Bundan sonra islâm dini Maverâünnehir'de sağlamca tutundu, ve Türklerin müslümanlığı kabulleri üzerine, Türklük ve Farslık gibi tefrik edici vasıflar ve bunlara tekabül eden sözler ve adlar silinmeye ve ortadan kalkmaya, ve herkes kendisine her şeyden evvel bir müslüman olarak bakmaya başladı. Bu zamandan itibaren, tarihlerde Türkten bahsedilince, umumiyetle gayri müslim Türk, yani İslâm sınırları dışındaki Türkler kasd olunur.

Horasan ve Maverâünnehir Ahalisi Arasında Türklerin Yeri

Makdisî, Sogd'da birçok dillerin konuşulduğunu söylüyor⁴³. Maverâünnehir şüphesiz ki dil ve milliyet bakımından karışık bir bölge idi. Fakat Türklerin ve muhtelif Türk kavimlerinin bu mıntıka ahalisinin mühim bir unsuru oldukları ve eski yerlileri arasında buldukları anlaşılıyor.

Nerşahi, Sogd'a ilk yerleşenlerin Türkistan'dan geldiklerini ve bu mıntıkeyi bol suyu ve ağaçları dolayısıyla seçtiklerini söylüyor⁴⁴. Nerşahi'nin mahallî bir efsaneyi andıran bu sözlerine şüphesiz olarak fazla bir tarihî değer verilemez. Fakat Türklerin bu mıntıkaların eski ahalisi arasında bulduklarını gösteren aşağıdaki delilleri teyid etmesi bakımından dikkati çeker.

Sekizinci asra ait olan Tonyukuk Kitabesinde şöyle deniyor: "Onları Demir Kapıya kadar takip ettik ve orada onları geri çevirdik. İnal Kagana bütün Sogd ahalisi, reisleri Suk (?) ile birlikte, gelip teslim oldular. Atalarımız ve Türk milleti de kendi zamanlarında Demir Kapıya varmışlardı,"⁴⁵. Demir Kapı Maverâünnehr'in güney-batı kısmına düşer.

⁴² Taberi, 2, 1612, 16.

⁴³ Makdisî, BGA, 3, 262.

⁴⁴ Nerşâhî, 5.

⁴⁵ Ross, E. D., The Tonyukuk Inscription, BSOS, 6, 1930, 42.

Bizans tarihçisi Menander, Bizans elçisi Zemarkos'un Batı Türkleri sarayına giderken, Sogd'da rastladığı Türk madencilerinden bahsediyor ⁴⁶. Menander'in bu sözleri, kitabını on üçüncü asrın ilk yıllarında yazmış olan Mübârekşâh'ın verdiği bilgi ile yanyana getirilince daha büyük önem kazanır. Mübârekşâh el-Merverrûzî, Türkler tarafından istihsal ve ihraç edilen eşyadan bahsederken, Sogd'un güneyinde bulunan bir dağdan gümüş, altın, demir ve cıva gibi madenlerin çıkarıldığını ve Türklerin bu madenleri "dünyanın her tarafına götürüp sattıklarını," söylüyor ⁴⁷.

Kendilerinden ileride bahsedeceğimiz Akhunların beşinci asırdaki göçleri, şüphesiz ki bu bölgelerdeki Türk nüfusunun çoğalmasına sebep olmuştur ⁴⁸. Araplar Maverâünnehr'i ellerine geçirincede, Türk olan Buhara hükümdarını bir tâbi hükümdar olarak yerinde bıraktılar ki, bu, kendisinin halk tarafından desteklendiğine ve dolayısıyla buradaki Türk nüfusunun nisbî büyüklüğüne delâlet eder.

Sogd'da Türk şehirlerinin bulunduğunu Fihrist'ten açık bir şekilde öğreniyoruz ⁴⁹. Semerkand'da, 204 (819) de, hüküm sürmüş olan Samanoğullarından Nuh ibni Esed'in arazisi içinde Türk şehirleri bulunduğunu ibni Hurdâdbih zikrediyor ⁵⁰. O zamanlar, islâm arazisinin sınırı henüz Seyhun'a varmamıştı. Mesudî şöyle söylüyor: Semerkand çölündeki Amât şehrinin tahribinden beri, artık Türklerin bütün kıralları tarafından sayılan bir hâkânları kalmamıştır ⁵¹.

Türklerin Arap istilâsından sonra da Maverâünnehir'deki yurtlarında kaldıkları, ve bazı garplı tarihçilerin zımnem söylemek istedikleri gibi, Arap orduları önünden kaçarak Seyhun ötesine geçemedikleri muhakkaktır. Yani Arap istilâsından evvel bu bölgelerde Türkler olsa bile, bunlar yerlerinde kalmamışlar ve bu araziye Araplardan kaçarak boşaltmışlardır diye bir

⁴⁶ Menander Protektor, Bekker neşri, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonn 1829, 380, 15.

⁴⁷ Ross, E. D., Târîkh-i Fakhr ud-dîn Mubârakshâh, Londra 1927, 38-9.

⁴⁸ İslâm'dan evvel Maverâünnehir'de Türklerin mevcudiyeti hakkında başka deliller için aşağıda s. 119-21 e bakınız.

⁴⁹ Kitab-ül Fihrist (G. Flügel), Leipzig 1871, 18.

⁵⁰ İbni Hurdâdbih, M. de Goeje, BGA, 6, 38.

⁵¹ Mesudî, Les Prairies d'Or, Barbier de Meynard ve Pavet de Courteille, Paris 1861-77, 1, 287.

iddia yürütmek hakikata uymaz. Şimdi bu nokta üzerinde biraz duralım ve bazı misallerle incelememize devam edelim.

Şimdiki Taşkend'in yakınında bulunan Şaş şehri, 191 (806) yılındaki isyanında Râfi ibni Leys'e yardımda bulunan Türklerle meskûndü⁵². Sonradan Semerkand kalesi dışında Râfi'e yardım eden de yine Türkler oldu⁵³. Kudâme ibni Câfer'in zamanında (948 yılında ölmüştür) Semerkand'ın altmış fersah doğusunda bulunan Nuşcan şehrinin ötesindeki araziye gayri müslim Türkler işgal ediyordu⁵⁴. Halife Memun (813-33) Esed ibni Saman'ın oğullarına timar olarak bazı arazi bağışlamıştı. Yahya'ya düşen Şaş şehrinin ahalisi Oğuzlara ve Halaclara mensup müslüman Türklerdi⁵⁵.

Câmi-ül-Hikâyât adlı eserinde Muhammed Avfi şöyle yazıyor: "Bunların (Türklerin) Hârezm'de bulunan bir kısmı, İslâmlık bu bölgelere saadet getirdiği zaman müslüman oldular ve İslâmiyette yüksek başarılar gösterdiler..... Türkmen adı ile anılan Türkler de kendi arazilerini bırakarak İslâm şehirlerine geldiler,"⁵⁶.

Mesûdî, Halac (veya Halluh, yani Karluk) Türklerinin Fergâna, Şaş ve dolaylarında yaşadıklarını söylüyor⁵⁷ ve Bedehşan civarında, Fergana'nın güneyinde ve Kâbül'ün kuzeyinde şehirli ve göçebe Türklerin bulunduğunu zikrediyor⁵⁸.

Yukarıdakilere benzer diğer misaller çoktur; bunların bazıları bu yazının başka kısımlarında zikredilmiştir. Şimdi Türklerin İslâm arazisi dahilinde yaşadıklarını gösteren birkaç misal daha vererek başka iki meseleye de temas edelim. Bunlardan birincisi, Abbasî ordularındaki Türklerle taallük ediyor, ikincisi de, Arap ordularının karşılaştıkları Türklerin şehirlerde yaşayıp yaşamadıkları meselesini ilgilendirmektedir.

Abbasî halifelerinin, hususile Mutesim'le başlayarak, ordularında büyük sayıda Türk askeri bulundurduklarını biliyoruz.

⁵² Taberî, 3, 712, 5.

⁵³ Taberî, 3, 775, 9.

⁵⁴ İbni Hurdâdbih, 262; Houdas, O., Histoire du Sultan Djelal ed-Din Mankoberti, Paris 1891, 54.

⁵⁵ Raverty, H. G., Tabaqât-i Nasirî, Kalküta 1881, 28, not 2.

⁵⁶ Barthold, Turkestan v epokhu Mongol'skago nashestviia, St. Petersburg 1898, 1 (metin), 99.

⁵⁷ Mesûdî, 1, 288.

⁵⁸ Bailey, H. W., Iranian Studies, BSOS, 6, 1932, 947.

Birçok garp tarihçileri bunların ya gayri müslim Türklerden alınan esirler, yahut da para ile tutulmuş ve islâm arazisi dışından getirilmiş Türkler olduğunu iddia ediyorlar. Halbuki Horasan ve Maverâünnehir'den askere alınan Türklerin çok olduklarını gösterir açık deliller mevcuttur.

Burada, esir alınmış Türklerin Abbasi ordularında bulunmadığı iddia edilmemektedir. Filhakika, Ortaçağ'da esir ticareti başlıca kazanç yollarından biri ve çok yayılmış bir gelenektir. Bu yazıda, Abbasi ordularındaki Türklerin hiç de münhasıran islâm hudutları dışından gelmedikleri, fakat bunların birçoğunun ve belki büyük bir çoğunluğunun islâm sınırları içinden toplandığı ileri sürülmektedir.

Mahmud-u Gaznevî (Yemin-üd-Devle), Karahanlılarla 389 da yaptığı savaşlara hazırlık olarak, ordusuna Gazneli Halaç Türkleri ve Belh bölgesinden de Halaç ve Oğuz Türkleri aldı⁵⁹.

Mesûdi'nin aşağıdaki sözleri, Mutesim'in elindeki kalabalık Türk ordusunun büyük bir kısmının Horasan ve Maverâünnehir bölgesinden toplanmış olduğunu açıkça gösteriyor: "Mutesim büyük bir tehalükle Türkleri arıyor ve Türk esirlerini toplatıyor ve satın alıyordu. Bu suretle 4000 esirden mürekkep bir birlik teşkil etti. Bunlara kılaptanlı el işlemesi kumaşlar giydirdi ve sırma işlemeli kemerler bağlattı ve bu birliği hususî üniformalarıyla ordusunun diğer kısımlarından tefrik etti. Horasan ve hususile Fergana ve Ustrûşine ahalisinden kimseleri teçhiz ederek ordusuna aldı. Bu Türklerden az zaman içinde büyük bir ordu teşkil edildi,"⁶⁰.

Mesûdi'nin bu sözleri, başka bir bakımdan da, önemle ilginizi çeker. Çünkü, "Horasan, Fergana, ve Ustrûşine ahalisi," dediği zaman Türklerden bahsettiği ve bu sözlerinden böyle bir mânânın tabii olarak çıkacağını düşündüğü anlaşılıyor.

İslâm yazıcıları Maverâünnehir fütuhâtından bahsederken bu gibi ifadeleri çok kullanıyorlar. Meselâ, "Arap orduları Türkler ve Buhara (ve birçok başka şehirler) ahalisi ile harbettiler," gibi cümleler kullanıyorlar. Anlaşıldığına göre, bu gibi ifadeler, garp bilginlerinin, bu bölgelerdeki şehir ahalisinin Türk

⁵⁹ Trudy of the Oriental Section of the Imperial Archeological Society, St. Petersburg, 17, 1874, s. 224, 225.

⁶⁰ Mesûdi, 7, 118.

olmadığı, savaşan Türklerin yabancı ordulara mensup oldukları ve Türklerin şehirlerde yerleşmiş olarak bulunmayıp, göçebe bir hayat sürdükleri gibi sonuçlara varmalarına yardım etmiştir. Yukarıda da Taberl'nin "Kiş ahalisi," sözünü kullanmakla, bu ahali arasında Türklerin bulunmadığını anlatmak istemediğini görmüştük⁶¹.

Gerçekten, bu bölgelerdeki şehirlerin birçoğunda Türklerin yerleşmiş bulunduğu, bu yazımızdaki misallerden açıkça anlaşıldığı gibi, Arap ordularına karşı koyan Türklerin de ekseriyetle yerli Türkler olduğunu ve Seyhun'un ötesinden gelmediklerini gördük.

Bu şehirlerin nüfusları umumiyetle karışık olduğundan, müslüman yazıcıların, "şehir ahalisi," sözünü kullanmayı tercih ettikleri düşünülebilir. Savaşan şehir ahalisinin yanı başında daima yardımcı olarak Türklerden bahsedilmesinin sebebi de, muhtemel olarak, mahalli iktidarın Türklerde olması ve orduların hususile Türklerden mürekkep bulunmasıdır. Fakat, şüphesiz olarak, her tarafta Türklerin müdafaaya iştirak etmeleri, Türk nüfusunun çokluğuna ve bu bölgelerin her tarafına dağılmış bulunduğu da delâlet eder.

Sogd ve Sogdlular

Batı bilginlerinin Türkleri Maveraünnehir yerlileri arasında saymamalarının önemli bir sebebi, bu bölge ahalisinin Sogdlulardan müteşekkil olduğu yolundaki iddialarıdır. Bu iddianın ileri sürülmesinin bir âmili, Sogd dili adı verilen bir dille yazılı belge ve arkeolojik materyellerin geniş bir sahada yayılmış olarak bulunmuş olmasıdır.

Asrımızın ilk yirmi yılı içinde Çin Türkistan'ında yapılan müteaddit arkeolojik araştırmalar neticesinde Turfan, Dun Huang, Kuça, ve Tarım havzasının diğer bazı yerlerinde Sogd dili ile yazılmış belgeler meydana çıkmıştır. Büyük bir kısmı buddizm ve manikeizm ile ilgili olmakla beraber, bu belgeler, bütün bu mıntikalara dağılmış olarak Sogdlu ticarî kolonilerin bulunduğunu göstermiştir⁶². Moğolistan'da bulunan Karabalasagun'daki üç dille

⁶¹ Yukarıda s. 107 ve not 25, 26 ya bakınız.

⁶² Pelliot, P., *Le cha tcheou fou, t'ou king et la colonie sogdienne de la region du Lob Nor*, JA 1916, 111-125; Rosenberg, F. A., *Sogdiiskie starie pis'ma*, Izvestiia Akad. Nauk, 5, 1932, 459.

yazılı sütunun bir tarafındaki kitabenin Uygur'ca olmayıp Sogd dilinde olduğu anlaşılınca, Sogdluların çok geniş bir saha içinde yayılmış buldukları fikri iyice kuvvet kazandı. Sogd dilini konuşanların Hazar'dan Çin denizine kadar olan sahaya yayılmış buldukları iddiası bile ileri sürüldü; Sogd'un da Seyhun'un iyice ötelere uzandığı kabul edildi ⁶³.

Sogd'dan bahseden en eski tariht vesikalar, eski İran kitabeleri olan Bfsutün ve Nakşi Rüstem'dir; fakat bunlarda Sogd'un coğrafi vaziyeti ve sınırları tasrih edilmiyor. Daha sonra, Yunan yazımcıları da Sogd'dan ve Sogdlulardan bahsediyorlar. Bunlar da Sogd'un hudutlarını çizmiyorlarsa da, bunların Sogd'la kasdettikleri mıntıkanın aşağı yukarı Seyhun'la Ceyhun arası olduğu anlaşılıyor ⁶⁴. İskender'den sonra yazılan eserlerde bu hususta eskilerine nazaran daha çok sarahat var. Bunlar Sogd adını Aşağı Zereşan üzerinde bir bölgeye veriyorlar ⁶⁵.

Arapça kaynaklara bakılırsa, Sogd, Aşağı Zereşan üzerinde küçük bir bölgedir; bu bölge, genel olarak, Semerkand ve Buhara'yı ihtiva eder, ve ekseri eserlere göre, Semerkand, Sogd'un merkezidir. Yâkûbî'ye nazaran, Sogd'un başkendi Semerkand'ın otuz mil kadar güneyinde olan Kiş (yahut Kes) şehridir ⁶⁶.

İbni-ün-Nedîm, *Fihrist* adlı kitabında, Sogd'un merkezini Ferrenket olarak gösteriyor ⁶⁷. Bu şehir herhalde Neseff'nin *Kitâb-ül-Kand fî târih-i Semerkand* adlı eserinde bahsettiği ve Kuteybe zamanından hemen sonra Sogd emîri olan Gürek'in Semerkand'dan dört fersah mesafede yaptırdığını söylediği şehir olmalıdır ⁶⁸. Şunu da ilâve edelim ki, İbni Nedîm'in cümlesinden, bu şehrin Sogd'daki Türk şehirlerinin merkezi olduğu mânası da çıkarılabilir. Zamanımıza intikal etmiş olan *Fihrist* nüshalarından bu şehrin adı hakkında sarîh bir karara varmak kabil değildir. Şehrin ismi başka başka şekillerde okunabiliyor. Maveraünnehir'de bu muhtelif okunuşların çoğuna benzer isimde şehirler mevcuttur. El yazmalarının

⁶³ Ross, E. D , The Study of the Persian Language, The Persia Magazine, 1, 1921, 71.

⁶⁴ Barthold, K istorii orosheniia Turkestana, St. Petersburg 1914, 5.

⁶⁵ Tomaschek, W. , Sogdiana, SWAW, 87, 1877, 74.

⁶⁶ BGA, 7, 299, 14.

⁶⁷ Fihrist, 18.

⁶⁸ Barthold, Turkestan v epokhu v. s. , 1 (metin) , 48.

birinde şehrin adı Neviket'tir. Marquart Nevket şeklini kabul ediyor ve bunun Makdist tarafından zikredilen ve Isık Göl civarında bulunan müşabih adlı bir şehrin aynı olduğunu iddia ediyor⁶⁹. Marquart'ın yanlış olduğu şüphesiz olan bu iddiası, onun Sogd'u herkesten evvel ve onların dayandığı sebepler, zayıf de olsalar, daha meydanda yokken, Seyhun'un ötelere götürmeyi düşündüğünü gösteriyor.

Istahrî, Buhara, Kiş ve Neseş şehirlerini Sogd dışında bırakıyor, fakat başkalarının bu şehirleri Sogd'a ithal ettiklerini de teslim ediyor⁷⁰. Makdîsi Buhara'yı Sogd'un dışında sayıyor⁷¹. Mesûdî ise Sogd'u Buhara ile Semerkand arasında bir bölge olarak tarif ediyor ve bu suretle bu şehirlerin ikisini de Sogd dışında bırakmış oluyor⁷². Yâkût, Sogd'un başlıca şehirlerini sıralı olarak zikrediyor ve bu mintakanın güzelliğinden ve münbit olduğundan bahsediyor. Müslüman coğrafyacıları arasında yalnız Yâkût bu bölgeyi Semerkand Sogdu ve Buhara Sogdu diye ikiye ayırıyor⁷³. Birûnî'nin Sogdu nasıl sınırladığı belli değildir. Sogd hakkında verdiği bilgi münasebetiyle yer zikrettiği zaman hep Buhara'nın yakın dolaylarından bahsediyor⁷⁴.

On beş sene evveline kadar, Zereşan vadisinde Sogd dilinde yazılmış hiçbir vesika bulunmamıştı; bunlara yalnız Çia Türkistan'ında tesadüf edilmişti, ve bu vaziyet bilginlerin dikkatini çekmekten geri kalmıyordu. Fakat o zamandanberi Rus arkeologları bu konuda önemli keşifler yapmışlardır.

Batı Tibet'te, Ladak'ta bir kaya üzerine hakkedilmiş Sogd dilinde bir kitâbe meydana çıkmış⁷⁵ ve Merv'de üzerlerinde Sogd yazısı bulunan müteaddit çanak çömlek parçaları keşfedilmiştir⁷⁶.

⁶⁹ Marquart, J., *Historische Glossen zu den alttürkischen Inschriften*, WZKM, 12, 1898, 158-60.

⁷⁰ BGA, 1, 316.

⁷¹ BGA, 2, 266.

⁷² Mesûdî, 1, 287.

⁷³ Yakut, 3, 94; 3, 294-6.

⁷⁴ Barthold, *Soghd*, E I (İslâm Ansiklopedisi, İngilizce tabı),

⁷⁵ Müller, F. W. K., *Eine soghdische Inschrift in Ladak*, SPAW 1925, 371-4.

⁷⁶ Freiman, A., *Sogdiiskaia nadpis iz starogo Merva*, *Zapiski Instituta Vostokovedeniia*, Leningrad 1939, 7, 296 ve arkası.

Çu ve Sarıg Irmaklarının vadilerinde yapılan bir kazıda da üzerlerinde Sogdca kelimeler bulunan çömlek parçaları bulunmuştur⁷⁷.

1932 de, Zerefşan suyu üzerinde ve Semerkand'ın 120 kilometre doğusunda bulunan Mug dağındaki yıkık bir binada, üzerinde Sogdca yazılı bir kâğıt parçası bulunmuştu⁷⁸. Ertesi sene Nauk Akademisinin Tacikistan şubesi tarafından yapılan bir araştırmada aynı mevkide bir definenin bakiyeleri bulundu. Burada madeni para, kumaş ve silâh gibi dört yüz parça eşya bulunmuştur ki, bunlar filoloji, takvim ve hususile Sogd dolaylarının Araplar tarafından fethi bakımından büyük önemdedirler. Bulunan seksen bir belgeden yirmi beşi kâğıt üzerindedir. Bunların sekizi Çince, biri Arapça, biri bilinmeyen bir dilde ve diğerleri de Sogdca yazılmıştır. Bu vesikaların bazısında Sogd'un yerli hükümdarlarından bahsediliyor ve bunların bir kısmı Arapça kaynaklar tarafından doğrulanıyor⁷⁹.

Mug dağında meydana çıkan tarihî belgelerin önemi, asıl şu bakımdadır ki, bunlarda, belki ilk defa olarak, Sogdca yazılı belgelerin Sogd mıntikasından olduklarını gösterir tatmin edici deliller bulunmuştur.

Sogdlulara ait vesikaların uzak bölgelere kadar yayılmış olması, bunların ticarî faaliyetlerinin ve muhtelif bölgelerde koloniler teşkil etmelerinin bir neticesidir. İslâm kaynaklarında bu kanaati teyid edici malûmata rastlanıyor.

Taberî, 721 yılında, kalabalık bir Sogdlu kafilesinin Fergana bölgesine kaçtıklarını tafsilâtlı olarak anlatıyor⁸⁰. 728 senesinde, Abdullah ibni Sulem'nin islâmlığı kabul eden yerlilerden haraç denilen vergiyi almaya karar vermesi, Sogdlular'dan bir kafilenin daha göç etmesine sebep oldu⁸¹. On birinci asırda yaşamış olan Mahmud-u Kâşgarî, Sogdluların Balasagun, Talas ve İsficab şehirlerine yerleşmiş olduklarını, fakat bu şehirlerde Türkçe konuştuğunu söylüyor⁸².

⁷⁷ Bernshtam, A. N., *Arkheologicheskie issledovaniia v Kirgizii, Kratkie Soobshcheniia Instituta Istorii Material. Kulturi, Leningrad 1940, 4, 47 - 8.*

⁷⁸ Lefort, L., *Un nouveau Fonds Sogdien, Le Muséon, 1934, 47, 346.*

⁷⁹ *Sogdiiskii Sbornik, (A. Freiman), Leningrad 1934.*

⁸⁰ Taberî, 2, 1439.

⁸¹ Taberî, 2, 1509; Barthold, *Die alttürkischen Inschriften und die arabischen Quellen, 27.*

⁸² *Divan-ı Lügat-üt Türk, İstanbul 1917, 1, 30.*

Demek oluyor ki, küçük bir bölge olan Sogd dışında koloniler halinde Sogdlulara rastlanıyordu. Şu halde, Sogdca vesikaların da buralara dağılmış olarak bulunması tabiidir. Fakat bu vesikaların mevcudiyetinden Sogdluların bu bölgelerin asıl ahalisi olduğu ve buralarda büyük sayılarla buldukları neticesini çıkarmak yanlış olur.

Sogd yakınlarındaki Baykend şehri ahalisinin ekserisinin tüccar olduklarını ve çok zaman şehirlerinde bulunmadıklarını Nerşâhî'den⁸³ ve Taberî'den⁸⁴ öğreniyoruz. Coğrafi vaziyeti dolayısıyla ticarî faaliyete elverişli olan bu bölgede böyle şehirlerin az olmadığı düşünülebilir.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki, Sogd çok küçük bir saha idi ve böyle olmasına rağmen, tamamen Sogdlularla meskûn olmaktan uzaktı. Sogdluların mecmu nüfuslarının da küçük olduğu anlaşılıyor.

Varacağımız umumî netice de, tereddütsüz olarak şudur ki, Sogdlular hakkında mevcut bilgimiz, Türklerin Maverâünnehir'deki ve hattâ Sogd'daki nüfusun önemli bir kısmını teşkil ettiklerini kabule hiçbir suretle mâni değildir.

Şehnâme

İran'ın millî destanı olan *Şehnâme*'de, Ceyhun Irmağının islâm-dan evvelki çağlarda dil bakımından İranla Türkler arasında bir sınır teşkil ettiği kabul ediliyor ki, bu, genel olarak, İslâm, Çin, Bizans ve Ermeni kaynaklarında verilen bilgiye uymaktadır. Daha dogrusu, *Şehnâme*'de gösterildiği gibi, Türklerin Maverâünnehir'in ahalisi oldukları diğer tarihî kaynaklar tarafından doğrulanıyor. Fakat bir taraftan, diğer kaynaklar Türkleri Ceyhun'un bu tarafında da gösteriyorlar, yâni *Şehnâme*'ye nazaran Türkleri daha batı ve güney batı bölgelere kadar getiriyorlar; diğer taraftan da, bu bölgelerde ve Maverâünnehir'deki Türk nüfusunun kesafeti ve umum nüfusa nazaran önemi hakkında bize çok sarıh bir fikir vermiyorlar. Halbuki *Şehnâme*, Türklerin Maverâünnehir nüfusunun kahir bir çoğunluğunu teşkil ettikleri intibahı veriyor.

Şehnâme'de sık sık Türklerden bahsediliyor. Türklerle ilgili olarak çok geçen bir kelime de "turan," kelimesidir. Turan keli-

⁸³ Nerşâhî, 16 - 17.

⁸⁴ Taberî, 2, 1186.

mesi, İran'ın kuzey doğusunda bulunan "Türk yurdu,, yani Türkistan mânasına kullanılıyor. Küçük tafsilât bir yana bırakılırsa, İran'la Turan arasındaki sınır, *Şehnâme*'de, Seyhun Irmağı olarak gösteriliyor.

Turan kelimesi eskidenberi Türkistan mânasına kullanılmıştır. Yalnız yakın zamanlarda Minorski, Turan kelimesinin bu kullanışına itiraz etmiştir. Minorski, Turan kelimesinin, fonetik bir yanlışlık neticesinde, sonradan Türklerle birleştirilmiş olduğunu söylüyor ve sözüne şu şekilde devam ediyor: "bu vaziyetin meydana gelmesinden Firdevsî büyük ölçüde mesuldur. Çünkü Sâmânîlerin müstevli Türkler dolayısıyla karşılaştıkları âkibet onun üzerinde kuvvetle tesir yapmaktan geri kalmamıştı,"⁸⁵.

On ve on birinci asırlardan kalma önemli bir tarih kaynağı olarak kabul edilmesi mecburî olan *Şehnâme*'ye göre, İslâm'dan önceki çağlarda Maverâünnehr'in Türklerin yurdu olduğu hakkında hiçbir itiraz varit olamaz. *Şehnâme*'nin bir İran millî destanı olduğu ve dolayısıyla Türklerin hududunu İran aleyhine büyütmeceğini düşünmek de yerinde olur.

Yedinci asırda yaşamış olan Ermeni tarihçisi Sebeos, Dehistan yahut yakın dolaylarını Türkistan'da sayıyor; yine bu tarihçiye göre, Ceyhun Türkistan'da doğar⁸⁶. Buna nazaran "Türkistan,, ın herhalde Seyhun ötesinde olmadığı ve Maverâünnehr'i içine alacağı muhakkaktır. "Türkistan,, ın yeri Pehlevice yazılmış bir belgede de şu cümleden çıkarılabilir: "Sogd, Türkistan'dan Çin'e giderken yol üzerinde bulunur ve iyice kuzeyde kalır,"⁸⁷. Bundan da, olsa olsa, "Türkistan,,a Ceyhun'un güney-batısındaki bölgelerin de gireceği mânası çıkabilir. "Türkistan,, kelimesi bir tarafa bırakılırsa, Ceyhun'un berisinde geniş bir bölgedeki şehirlerde Türklerin bulunduğunu bildiren ve bu mıntikalarda Türklerin elinde bulunan şehirler tasrih eden tarihî kaynaklar çoktur.

Turan kelimesinin Türkistan mânasına olarak Arapçaya girmiş olması bahis mevzuu ise, bunda *Şehnâme*'nin müessir olduğu doğru olabilir. Çünkü Arapçada Turan adı, Mekran'daki bir bölgeye veriliyordu. Fakat Turan kelimesinin mânasının Farsçada Firdevsî'nin tesiri ile değişmediği muhakkaktır.

⁸⁵ BSOS, 9, 1938, 625.

⁸⁶ Histoire d'Heraclius, tercüme eden: F. Macler, Paris 1904, 63, 49.

⁸⁷ BSOS, 6, 1932, 950.

İbni Hurdâdbih (takriben 825-912), Arab dili ile yazdığı eserinde, Turan ve Türk kelimelerini aynen Firdevsî (932-1021) gibi kullanıyor⁸⁸. İranlı olan İbni Hurdâdbih'in Turan kelimesini Firdevsî gibi kullanması bu kelimenin Firdevsî'den çok eski olduğunu ve Firdevsî ile mâna değiştirmediyiğini gösteriyor. Eserini 967'de yazan Hârezmî de (Firdevsî *Şâhnâme*'ye 975 de başladı ve bu eseri bitirmesi otuz seneden fazla sürdü) "merz-i Turan,, , yani Turan sınırı sözünü "Türklerin sınırı,, diye izah ediyor; metninden, Turan kelimesinin zamanında eski bir kelime olduğu da anlaşılıyor⁸⁹. Şurası da dikkate değer ki, Dakikî, Turan kelimesini genç çağdaşı Firdevsî'nin aynı olarak kullanıyor⁹⁰.

Murûc-üz-Zehab'de (yazılış tarihi takriben 945) Mesûdî, Efrâsiyâb'ın Türklerin kralı olduğunu söylüyor⁹¹ ki, bu da Firdevsî'nin "Turan,, ve "Türk,, kelimelerini kullanış şekline uygun geliyor. Karahanlı'lar, 932 yılında, hükümetlerini ilk kurdukları zamandan itibaren kendilerine Efrâsiyâb Oğulları (Âl-i Efrâsiyâb) adını vermek suretiyle Türk olduklarını tebarüz ettirmişlerdir.

Hakkındaki bilgimizin başlıcasını Farsça kaynaklardan aldığımız bu efsanevî Türk kahramanı üzerinde Türklerin bir epik şiiri vardı ve kendisi için Türkler arasında matem tutuluyordu. Mahmud-u Kâşgarî bu şiirden bazı parçaları kitabına almıştır; Efrâsiyâb'ın tam adının Efrâsiyâb Tunga Alp olduğunu da Mahmud-u Kâşgarî'den öğreniyoruz⁹².

Efrâsiyâb için tutulan matem Firdevsî zamanından çok eski olduğu Orhon Abidelerinden anlaşılıyor: Gültekin, Oğuzlara karşı 714 yılında bir zafer kazanmıştı; "onları Tunga Tekin'in ölüm âyini zamanında mahvetti,,. Bu âyinin, Türkler arasında, yaygın olduğu anlaşılıyor. Bezeklik'teki 19 numaralı uyur-buddist mâbedinin duvarı üzerinde, ağzında ve elbisesindeki kan lekelerinden bir şehidi temsil ettiği anlaşılan bir Türk prensinin resmi bulunuyor. Bu prensin adı, yıpranmış durumda bulunan kırmızı hatta "Tunga,, ve ikinci kırmızı hattın başında "Tekin,, olarak okunuyor.

⁸⁸ BGA, 6, 17.

⁸⁹ Mafâtih al ulûm, (G. van Vloten), Leyden 1895, 114; Unwalla, J. M., Journal K. R. Cama Oriental Institute, 1928, 11, 85.

⁹⁰ *Shâhnâme* (Vullers neşri), 3, 1495-1553; (Warner ve Warner tercümesi), 5, 30-87. ⁹¹ Mesûdî, 1, 289.

⁹² Mahmud-u Kâşgarî, 1, 44; 1, 11-13.

Soldaki siyah hatta da "Tunga ol,, (yani, o Tunga) yazısı bulunuyor ⁹³.

Nerşâhî'nin söylediğine göre, Buhara'nın on iki mil kuzeyindeki Râmitan şehri Efrâsiyâb'ın hükümet merkezi idi ⁹⁴. Semerkand'da Efrâsiyâb kalesinin bulunması, Efrâsiyâb'ın bu bölgeler ile olan münasebetini teyideder mahiyettedir.

Netice olarak, fonetik bir yanlışlık yapılmış olduğunu farz etmek suretiyle *Şehnâme*'nin Türk tarihi için bir kaynak olmak bakımından değerini inkâr etmek hiç te ilmî bir iddia olmaz. İslâmiyetten evvelki Türk tarihi için önemli bir kaynak sayılması gerekli olan *Şehnâme*'nin bize verdiği intiba şudur ki, Maveraünnehir nüfusunun büyük bir çoğunluğu Türktü.

Ceyhun'un Güney-Batısındaki Bölgelerde Türkler

Türklerin yalnız Maveraünnehir'de değil, Ceyhun Irmağının güney-batısındaki bölgelerde de büyük sayılarla bulduklarını gösteren deliller çoktur.

Şimdiki Karakum Çölü bölgesine düşen Dehistan'da ve Cür-can'da Arap istilâsından önceki zamanlarda Türklerin yerleşmiş oldukları görülüyor. İkinci Yezdi Gird (440-457) bunların hücumlarına karşı Şehristân-ı Yezdi Gird kalesini inşa ettirmişti ⁹⁵ ve Fîrûz (459-483) da, Türklere karşı, kendi adını verdiği bir hudud şehri yaptırmıştı ⁹⁶.

Abdullah ibni Tahir (830-844) Dehistan'da yaşayan Türkmenlerin ecdadı olan Türklere karşı müdafaa maksadiyle hudud bölgesine bir kale inşa ettirmişti ⁹⁷. Türkmen adının on birinci asırdan evvel kullanılmamış olduğu umumiyetle kabul edilirse de, bu ismin sekizinci asırda da mevcut olduğu anlaşılıyor; çünkü Türkmen adına bu asırdaki Çin kaynaklarında rastlanıyor ⁹⁸.

⁹³ Velidî, A. - Z., On Mubarakshah Ghuri, BSOS, 6, 1932, 852.

⁹⁴ Nerşâhî, 6, 14.

⁹⁵ Marquart, Eransahr, 55.

⁹⁶ Taberî, 1, 894, 17.

⁹⁷ İstahrî, BGA, 1, 214; Samânî, Kitab-ül Ensâb, Londra 1913, 234b.

⁹⁸ Hirth, F., Sitzber. Akad. Wiss. München, phil.-hist. Klasse, 2, 1899, 263; EI, «Turkoman» makalesi.

Bütün tarih boyunca, Dehistan, akın ve baskında maharetli göçebe kavimlerin yurdu olmuştur. Fakat bu bölgedeki Türkler sırf göçebe hayatı geçirmiyorlardı. Şehir hayatına müsait vâha ve sulak yerlerde şehirler de kurmuşlardı⁹⁹.

Husrev Enüşirevân, Cürcan'daki Türklerin birçoğunu öldürmüş ve bakiyelerini muayyen bölgelerde yerleştirtmişti¹⁰⁰. Cürcan'ın Arapların eline geçmesi oldukça geç kalmış ve ancak 716 yılında Horasan valisi Yezid ibni Mühelleb zamanında olmuştur. O zaman bu bölge Fîrûz ibni Kul adında bir merziban tarafından idare ediliyordu¹⁰¹. Dehistan Türklerin elinde idi ve başlarında Sul-üt-Türkî bulunuyordu. Sul'un karargâhı Hazar'daki Buhir adasında idi¹⁰². Fîrûz ibni Kul, Sul'un Cürcan'ı ele geçireceğinden şüphe ederek, Yezid ibni Mühelleb'e yardım için müracaatta bulundu. Bu sırada Sul ordusu ile ilerliyerek Cürcan'ı işgal etti. Fakat Yezid, Sul'u çekilmeye mecbur etti ve onu Buhir adasında muhasara etti. Sul, sulh talebinde bulundu ise de, Yezid kayıtsız şartsız teslimde ısrar etti¹⁰³. Nihayet Yezid adayı zaptetti ve eline geçen 14000 Türk esirini öldürttü¹⁰⁴. Dokuzuncu asırdaki şair Sulî bu prensin torunlarından¹⁰⁵ ve Sul veya Sulî ismini taşıyan ve bir kısmı aynı aileden olan diğer Türklere de İslâm eserlerinde rastlanır¹⁰⁶.

Harez'm'de de durum aynıdır. Türklerin burada İslâmdan önceki zamanlardan beri buldukları hakkında Avfi'nin söylediklerinden evvelce bahsetmiştik¹⁰⁷. Taberî, 728 yılında, Eşres idaresindeki Araplara karşı Türklerin Harez'm köyü Kerdar halkına yardım ettiklerini söylüyor¹⁰⁸.

⁹⁹ Barthold, K istorii orosheniya Turkestane, St. Petersburg 1914, 35.

¹⁰⁰ Nöldeke, T., Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden, Leyden 1879, 123, 157.

¹⁰¹ Taberî, 2, 1323. 6; Kul ünvanı asılzadeler ve emirler tarafından kutlanılmıştır. Meselâ 18 inci asırdaki Nâdir Şâhın da böyle bir lâkabı vardı.

¹⁰² Taberî, 2, 1323.

¹⁰³ Taberî, 2, 1325, 8; 1, 2839.

¹⁰⁴ Belâzürî, 336; İbni Hurdâdbih, 262.

¹⁰⁵ İsfahânî, Kitâb-ül Aghânî, 9, 21.

¹⁰⁶ Taberî, 2, 121, 15; 2, 1226.

¹⁰⁷ Yukarıda s. 112 ve not 56 ya bakınız.

¹⁰⁸ Taberî, 2, 1525.

Kaynaklarımız Horasan'daki Türklerden de çeşitli vesilelerle bahsediyorlar. Mutesim'in Horasan ve Fergana'dan ordusuna büyük sayıda Türk askeri topladığı daha evvel söylenmişti¹⁰⁹. Yezid ibni Mühelleb ve arkadaşlarının bir Türk grubu tarafından Ceyhun'un Horasan tarafında olan ve Buhara'nın güneyine düşen Zem şehri dolaylarında basılarak soyulduğu söyleniyor¹¹⁰. Türklerin buna benzer çetecilik faaliyetinin başka bir misalini de evvelce görmüştük¹¹¹.

720 yılında, Horasan valisi Mesleme ibni Abdümelik, Müdrik ibni Zeb-il Kelbi'yi, isyan etmiş olan Mufazzal ibni Mühelleb'e karşı gönderdi. Bu harekât esnasında Mufazzal öldürüldü ve mütefiki olan Kuhistan emiri ibni Sul esir düştü¹¹². Sul'un bir Türk adı olduğundan bahsedilmişti. 737 de Esed, Huttel'i istilâ ettiği zaman burada Türklerle karşılaştığı görülüyor¹¹³.

Belh'ten yirmi günlük mesafede şehirli ve göçebe Türklerin yaşadığını Mesûdi'den öğreniyoruz¹¹⁴. Müslüman tarih ve coğrafyacıları Belh'ten Türklerin bir başkendi olarak bahsediyorlar¹¹⁵. Belh'in yerlisi olan Tarhan Neyzek Araplara karşı sık sık ayaklanmıştı; bunu, Çin kaynakları da teyidediyor¹¹⁶. Çinliler, Türklerin batı sınırlarının Belh'ten ileride bulunduğunu ve Merv'den geçtiğini sarîh olarak söylüyorlar¹¹⁷. Belâzürî de Merv'in Arap istilâsı zamanında Sasanlıların sınırdaki son şehirleri olduğunu belirtiyor¹¹⁸.

Çin kaynakları Toharistan'ın güney batısında bulunan Zâbülistan'da yaşayan Türklerden bahsediyorlar. *Tang Shu*'da, Zâbülistan nüfusu Tukyulardan ve Ci Bin (Kapiça) ile Toharistan ahalisinden mürekkeptir deniyor¹¹⁹. Mesûdi de, Zâbülistan'da bir-

¹⁰⁹ Yukarıda s. 113 ve not 60 a bakınız.

¹¹⁰ Taberî, 2, 1078.

¹¹¹ Yukarıda s. 107—8 ve not 30 ile 31 e bakınız.

¹¹² Taberî, 2, 1411, 10.

¹¹³ Taberî, 2, 1593—4.

¹¹⁴ Mesûdi, *Kitab-ül Tanbih wa'l ishrâf*, BGA, 8, 64, 7.

¹¹⁵ Taberî, 2, 156.

¹¹⁶ Chavannes, 196, 252.

¹¹⁷ Chavannes, 264.

¹¹⁸ Belâzürî, 350.

¹¹⁹ *T'ang Shu*, bölüm 221.

çok kavim ve dillerin bulunduğunu ve bu kavimlerden birinin Nuh'un oğlu Yâfes'in ahfadı, yani Türkler olduğunu söylüyor ¹²⁰.

Kâbül şahının Abdullah ibni Tahir'e vergi olarak senede iki bin Oğuz esiri göndermekle mükellef olduğu dikkate değer ¹²¹. Kâbül şahının kendisinin de Türk olduğu kaynaklarımızca tasrih ediliyor ¹²².

Seistan'da Türklerin yaşadığını da islâm kaynaklarından öğreniyoruz. Haccac'ın Seistan'daki nâibi Abdurrahman ibni Eşas bu mintakada yaşayan Oğuz ve Halac Türkleri ile savaşlar yaptı ¹²³. Mesûdî, Oğuzların ve Halacların (veya Halluh, yani Karluk) Bust, Bistam ve Seistan'da yaşayan Türkler olduklarını söylüyor ¹²⁴. 698 yılında, Übeydullah ibni ebi Bekre Seistan'daki Türklerle ve başlarında bulunan Rutbil ile harbetmişti ¹²⁵. Yâkub ibni Leys'in hayatından bahsederken, ibni Hallikân, bu müslüman cengâverinin Rutbil'i öldürdüğünü iddia ediyor ¹²⁶. Harun Reşid ¹²⁷ ve Yakub ibni Leys ¹²⁸ zamanlarında Türklerin Seistan'da Araplarla harbettiklerini islâm kaynaklarından öğreniyoruz.

Rutbil'in bir şahıs adı mı yoksa Tarhan gibi bir ünvan mı olduğu katî olarak bilinmiyor. Sogd emri Tarhun için olduğu gibi, burada da, kaynaklarımızda bir karışıklık bulunması muhtemeldir ¹²⁹.

Türklerle Sasaneler arasındaki münasebetler hakkında da konumuzu ilgilendiren bazı malûmat mevcuttur.

İran generali olan ve İran tahtını gaspetmiş olan Behram Çubin'in ordusunda Türkler vardı. Behram'ın en ileri gelen üç muhafızı da yine Türktü. Behram tarafından mağlûp edilerek tahtını kaybeden İkinci Husrev Perviz (590 - 628) Bizans arazisine iltica ettiği sırada Türk ve Kâbül suvarisi tarafından takip ediliyordu ¹³⁰.

¹²⁰ Mesûdî, (Prairies) 1, 349.

¹²¹ Belâzûrî, 401, 9 ; İbni Hurdâdbih, 37, 11.

¹²² Chavannes, 197.

¹²³ Mesûdî, (Prairies) 5, 302.

¹²⁴ Mesûdî, (Prairies) 3, 254.

¹²⁵ Taberî, 2, 1037.

¹²⁶ İbni Hallikân, 4, 302.

¹²⁷ Târih-i Sistân, Tahran 1314 (1896), 152.

¹²⁸ Târih-i Sistân, 215.

¹²⁹ Târih-i Sistân, 91, not 2.

¹³⁰ Nöldeke, 274, 275.

Bizans İmparatoru Moris(Mauricius)'in Perviz'e, tahtını geri kazanması için yardım etmeye muvafakat etmesi üzerine, Dicle'nin bir kolu olan Zab Irmağı boyunda yapılan muharebede Behram yenildi. Husrev, Behram ordusundan aldığı birçok esirleri öldürttü. Fakat bazıların alnında haç işareti olduğu için, esir aldığı Türk askerlere bir şey yapmadı. Husrev'in, bu kararını müttefikinin dinine hürmetten verdiği anlaşılıyor ¹³¹.

İran ordusundaki bu Türklerin İran hududu içinden toplandıklarını veya hariçten tutulduklarını gösterir deliller elimizde mevcut değildir.

Akhunlar

Arapların Seistan ve Gandara bölgelerinde en fazla temasa geldikleri kavim Akhunlar olmuştur ki, müslümanlar, bunların Türk olduklarını söylüyorlar ¹³². Fakat garp bilgileri, Sasanîlerin kuvvetli rakipleri olan Akhunların ahfadının Türk olmasını umumiyetle kabul etmek istemiyorlar. Akhunlar neslinden olan bu kavimler yalnız Seistan ve Gandara'da bulunmıyorlardı; bu yazıda bahsi geçen birçok başka bölgelerde de yaşıyorlardı. Bu sebeple, bu yazıda Akhunlar meselesi üzerinde de biraz durmamız gerekiyor.

Milâdın beşinci asrında Maveraünnehir ile civarındaki bölgeler Akhun (Heftalit) adı verilen bir kavim tarafından istilâ edilmişti. Bu kavmin tarihinin ilk çağları için elimizde bulunan başlıca kaynaklar, Çin hanedan tarihleri ile seyahatnâmelerdir. Fakat bunlar, Akhunların milliyeti hakkında, bize kesin bir bilgi vermiyorlar. Sikke, mühür ve yazılarla bu hususta bir karara varmak da kabil değildir. Berlin İlim Akademisinde, Akhun paralarının üzerindeki yazıların aynı olan bazı el yazmaları bulunuyor ¹³³. Bu yazı, İskender İmparatorluğunun varisleri ve Kuşhanlar tarafından Baktriya'da kullanılan yazıdan çıkmışa benziyor. Bu el yazmaları bakiyeleri asrımızın başlarında A. von Le Coq tarafından Turfan'da yapılan arkeolojik araştırmalar esnasında bulunmuştu. Fakat maalesef bunların yazısı henüz çözülememiştir.

¹³¹ Theophilactus Simocatta, Tarih, kitab 5, bölüm 10.

¹³² Taberi, 2, 109, 156, 493.

¹³³ Le Coq, A. von. SPAW 1905, 1049, 1061.

Bir kaç Akhun kralının adını biliyoruz. Meselâ Taberî, Ahşunvar adlı bir Akhun kiralından bahsediyor¹³⁴. Bu ismin kudret, hükümdarlık mânasına gelen Sogdca "xs'wn, xsâvan,, kelimesinden çıkmış olduğu fikri ileri sürüldüğü gibi¹³⁵, Türkçe bir ad olan Aksungur'dan başka birşey olmadığı da düşünülmüştür¹³⁶. F. W. K. Müller, Ahşunvar'ın bir isim olmayıp bir ünvan olduğunu iddia ediyor¹³⁷. Şimdiki Afganistan bölgesinin Türk devletleri gibi Akhunlar da Türkçe "tekin,, ünvanını kullanmışlardır¹³⁸.

Akhunların Türk olduğunu kabul edenler olmuştur. Pelliot ise bunların Moğolca bir dil konuştuklarını iddia etmiş¹³⁹ (zamanımıza yalnız birkaç Akhun kelimesi intikal etmiştir) ve Stein bunların Juan Juan olduklarını ileri sürmüştür¹⁴⁰.

Bizans kaynaklarından toplanabilen malûmat, az olmakla beraber, büyük değerdedir. Çünkü Bizans'lılar, Akhunları, bunların siyasî hâkimiyeti devam ettiği zamandan tanıyorlardı. Fakat diğer taraftan da, müslümanlar, Heytel adını verdikleri Akhunların ahfadı ile daha yakın ve daha uzun zaman için temasa geldiler. Bu sebeple, Akhunların ve ahfadının milliyeti bakımından İslâm kaynaklarının değeri küçümsenemez.

Bizans kaynakları arasında en fazla tafsilât vereni Prokopios'tur. Prokopios, Akhunların "Hun,, olduklarını söylüyor ve onlara "Hun,, adını veriyor. Akhunların diğer Hunlardan uzak bir bölgede yaşadıklarını ve diğer Hunlarla karışmadıklarını yani kız alıp vermediklerini söylüyor ve göçebe hayatı yaşamadıklarını ve diğer Hunlar gibi çirkin olmadıklarını da ilâve ediyor¹⁴¹. Altıncı asırda yaşamış olan Suriyeli Yuhanna Malalas¹⁴², Metilene'li

¹³⁴ Taberî, 1, 874; Dineverî, (V. Guirgass neşri), Leyden 1888, 61, 14.

¹³⁵ Henning, W., Neue Materialien zur Geschichte des Manichäismus, ZDMG 1934, 584.

¹³⁶ Günaltay, M. Ş., İbni Sina, Milliyeti, v. s., İbni Sina, İstanbul 1937, 15.

¹³⁷ SPAW 1907, 265.

¹³⁸ Chavannes, 225; Pei Shih, bölüm 97 de «Kan t'o Kuo» ya bakınız.

¹³⁹ Pelliot, P., A propos des Comans, JA 1920, 140.

¹⁴⁰ Stein, M. A., Innermost Asia, ist geography as a factor in history, Geographical Journal 1925, 491.

¹⁴¹ Dewing, H., History of the Wars, Londra 1914, 13-5.

¹⁴² John Malalas, Chronicle, (Bekker neşri), Bonn 1831, 451.

Zahariah¹⁴³ ve Ermeni tarihçisi Hosrene'li Moses¹⁴⁴ hep Akhunlara "Hun," adını veriyorlar.

Heftalit ve Hayatile gibi adlarla da anılmış olan Akhunlara yaygın bir ad olarak "Hun," denmiş olması dikkate değer. Filhalka, Bizanslılar, Türk kavimlerine umumiyetle "Hun," adını veriyorlardı. Meselâ bu adı Tukyular,¹⁴⁵ Avarlar¹⁴⁶, Bulgarlar¹⁴⁷ ve Hazarlar¹⁴⁸ için kullanmışlardır. Theophanes, Avar kralı Bayan'dan "Hun kralı," diyerek bahsediyor¹⁴⁹. Ermeni muharriri Vardan'ın da Hazarlara ve Kıpçaklara "Hun," adını verdiği görülüyor¹⁵⁰. Zamanımızın bir garp bilgini, Batı Türklerinin eski Süryanicedeki adlarının "Hun," olduğunu ileri sürmüştür¹⁵¹.

Pehlevice yazmalarda ve Avesta'da Hun'a benzer bir ad geçiyor ki, bu da Hiyon'dur. Ak Hiyonlar ve Kara Hiyonlar diye iki kısma ayrılan Hiyonlar, İran'ın kuzey-doğu komşuları idiler. Hiyon kelimesinin sonradan Hun şekline girmiş olması muhtemeldir¹⁵². Türklere, umumî olarak, Hun adının da verilmiş olduğuna bakılırsa, Hun ile Hiyungnu arasındaki ses benzerliği de dikkatimizi çekmekten geri kalmaz.

Akhunlara Arapçada Haytal deniyordu (cemi, Hayatile). Muhtelif değişik şekillerine rastlanan bu kelime, aynı zamanda, Ermeniler tarafından Türklere ve Türklerin İran'ın ötesine düşen memleketlerine verilen isimdi¹⁵³. İslâm coğrafyacıları da Haytal kelimesini Türklerin yurdu mânasına kullanıyorlar¹⁵⁴. Makdîsi, Haytal kelimesini Maveraünnehir mânasında kullanıyor¹⁵⁵.

¹⁴³ Hamilton, F. K., and Brooks, E. W., tr. *The Syrian Chronicle of Zachariah of Mytilene*, Londra 1899, 151-3, 328, 344.

¹⁴⁴ Langlois, V., *Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie*, Paris 1869, 2, 351.

¹⁴⁵ Theophanes, *Chronographia*, (C. De Boor neşri), Leipzig 1883, 1, 245.

¹⁴⁶ Theophilactus Simocatta, *History*, (De Boor neşri), Leipzig 1887, 12, 189, 263.

¹⁴⁷ Theophanes, 219

¹⁴⁸ Theophanes, 316.

¹⁴⁹ Theophanes, 315.

¹⁵⁰ Muyldeerman, J., *La Domination Arabe en Arménie*, Paris 1927, 105.

¹⁵¹ Mingana, A., *Bulletin of John Rylands Library*, Manchester 1925, 9, 303 not 3.

¹⁵² Bailey, H. W., 946.

¹⁵³ Drouin, E., *Mémoire sur les Huns Ephthalites*, Le Muséon 1895, 72 - 8.

¹⁵⁴ Le Strange, G., *Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge 1905, 433, 438.

¹⁵⁵ Makdîsi, BGA 3, 261.

Mesûdî, Hayat ile "Sogd", durlar ve Buhara ile Semerkand arasında yaşarlar diyor¹⁵⁶. Belâzürî de, Akhunların İranlı olduklarını ve Sasan hükümdarı Firûz tarafından Herat'a sürüldüklerini iddia edenler varsa da, Akhunlar Türktürler diyor¹⁵⁷. İslâm muharrirlerinin ihtiyatlı davranarak kendi fikirlerine uymayan fikirleri de bahis mevzuu ettikleri çoktur. Burada da bunun bir misaline tesadüf ediyoruz. *Seert Vakayinâmesi* gibi bazı eski Süryanice kaynaklarda Akhunlara doğrudan doğruya Türk denmektedir¹⁵⁸.

Demek ki, genel olarak, Türklere verilen "Hun," adı, Akhunlara da veriliyordu. Bundan başka Ak Hunlar, İslâm kaynaklarında olduğu gibi, eski Süryani dili ile yazılı kaynaklarda da "Türk," adı ile anılmışlardır. Şu halde, Akhunların Türk olduğu bakımından Bizans, Süryani, Ermeni ve İslâm kaynakları arasında birlik var demektir.

Harezmi, Halac Türklerinin Ak Hunların ahfadı olduklarını söylüyor¹⁵⁹. Diğer İslâm tarihçilerinin de zımnen aynı fikirde oldukları söylenebilir. Harezmi'nin bu sözü Marquart ve Minorski tarafından, yalnız çok tahdid edilmiş bir mânada, kabul edilmiştir. Fakat kendileri, Akhunların ahfadı olarak başka bir kavmi de göstermiyorlar¹⁶⁰.

Halacların Türk olduğunda şüphe edilemez. Bunlar Horasan ve Maverâünnehir dolaylarının muhtelif bölgelerinde yaşıyorlardı. Dokuzuncu asrın ikinci yarısında Yakub ibni Leys-üs-Saffar'ın

¹⁵⁶ Mesûdî, (Prairies), 2, 195. «Sogd» kelimesinin buradaki kullanılışı gayri tabiidir. B. de Meynard ve P. de Courteille, cümleyi «Heyat ile, Buhara ile Semerkand arasında yaşayan Sogd'lulardır» diye tercüme ediyorlar. Fakat cümlenin, daha muhtemel olarak, «Heyat ile Sogd'dadırlar ve Buhara ile Semerkand arasında yaşarlar» olması icabeder.

¹⁵⁷ Belâzürî, 453, 14.

¹⁵⁸ Scher, A., Histoire nestorienne (Chronique de Seert), Patrologia Orientalia 7, 1911, 128.

¹⁵⁹ Hârezmi, 119. Günümüzde Kuzey Afganistan'da «Abdal» adlı bir Türkmen kabilesi bulunuyor ki, bunların bu adının Heftalit kelimesinden müştak olduğu farz olunuyor (Jarring, G., On the distribution of Turk tribes in Afghanistan, Lunds Universitets Arsskrift, Humanities series, 1939, 38, 56). Diğer taraftan da, bir Türk kavminin adı olarak, «Abdel» kelimesi daha altıncı asırda mevcuttu (Eransahr, 253).

¹⁶⁰ Marquart, Eransahr, 253; Minorski, BSOS 10, 1940, 426-30.

şimdiki Afganistan arazisi içindeki Zabül şehrinde yaptığı harpler dolayısıyla Halaclardan bahsedilmektedir ¹⁶¹. İstahri ile ibni Havkal, Kâbül bölgesinde Halacların bulunduğunu söylüyorlar ¹⁶². Yakût, İstahri'den iktibasla, şöyle yazıyor: "Halaclar Türklerin bir cinsidir. Kâbül bölgesine eski çağlarda gelmişlerdi. Bunlar arazi sahibidir. Türklere benzerler, Türk elbisesi giyerler ve Türkçe konuşurlar," ¹⁶³. İdrisî de hemen hemen aynı şeyleri söylüyor ¹⁶⁴. Mesûdî, Seistan'da, Bust'a kadar uzanan bir bölgede bulunan Halaclardan (Halluh?) bahsediyor ¹⁶⁵. Gazneli Mahmud'un 1008 tarihinde ordusuna aldığı Halac Türklerini Gazne ve Belh bölgelerinden toplattığını görmüştük ¹⁶⁶. İbni Hurdâdbih, Halac Türklerinin Nehrin (yani Ceyhun'un) Horasan tarafında olduklarını söyledikten sonra, başka bir yerde, Talas dolaylarından bahsederken Halacların (Halluh?) kışlaklarının burada bulunduğunu haber veriyor ¹⁶⁷. İslâm muharrirlerinin bu yazılarından görülüyor ki, Halacların dağılı bulunduğu saha, evvelce Akhunların işgal ettiği sahaya tamamen uymaktadır.

Minorski, ibni Hurdâdbih'in yukarıda bahsi geçen iki cümlesini birbirleri ile tezdadlı buluyor ve şöyle söylüyor: "Ceyhun'un batısında yaşayan bir kabilenin Amû Derya ve Sir Derya gibi iki büyük ırmağı aşarak ve pek uzun bir mesafeyi katederek kışlağına gittiğine inanmak pek kolay değildir," ¹⁶⁸. Bir tek kabilenin Talas'tan Bust'a kadar olan sahaya yayılması büsbütün imkânsızdır. Fakat Halacların bir tek kabile olduğunu kabule hiç te sebep yoktur ve ibni Hurdâdbih'in sözlerini tezdadlı gösteren de bu yanlış faraziyedir. Akhunların ve onların ahfadı olan Halacların arazi sahibi olduklarını ve şehirlerde yaşadıklarını tarihî kaynaklarımız bize sarîh olarak söylemiyorlar mı? ¹⁶⁹.

¹⁶¹ İbni Esir, Kâmil (C. I. Tornberg neşri), 7, 226.

¹⁶² İstahri, BGA 1, 244, 16; İbni Havkal, BGA 2, 302.

¹⁶³ Yakût, 4, 220.

¹⁶⁴ Jaubert, A., Géographie d'Edrisi (tercüme), Paris 1836, 1, 457.

¹⁶⁵ Mesûdî, (Prairies), 3, 254; 5, 302.

¹⁶⁶ Barthold, Turkestan down to the Mongol Invasions, Londra 1928, 291 not 3. Yukarıda s. 113 ve not 59 a bakınız.

¹⁶⁷ BGA 6, 31, 28. Kelime «Halluh» olarak ta okunabiliyorsa da, «Halac» okunması daha doğru olur; çünkü İdrisî de Talas civarında Halacların bulunduğunu söylüyor (Eransahr, 253). ¹⁶⁸ BSOS 10, 1940, 428.

¹⁶⁹ Yukarıda s. 112, 126, 129 ve not 55, 141, 163 e bakınız.

Horasan'lıların Türklüğe yakınlıkları üzerinde Dokuzuncu Asırdan kalma bir yazı

Yazımızı bitirmeden önce, dokuzuncu asrın ortalarında Basralı Cahiz tarafından yazılmış olan aşağıdaki sözleri de dikkate alalım :

“Ve siz dediniz ki, Horasanlı ile Türk akrabadırlar, aynı bölgedendirler..... Kökleri aynı dalda sağlamca tesbit edilmiş olmasa bile, bunlar birbirlerine benzerler ve bunları ihtiva eden sahanın sınırları tamamen aynı olmasa da birbirine tekâbül eder. Başka başka kollarının başka başka mümeyyiz vasıfları olsa da ve birbirlerinden bazı bakımlardan tefrik edilseler de, bunların ikisi de Horasanlı'dır. Türk ile Horasanlı arasındaki farkın Arap ile Arabın gayri, Yunanlı ile Slav ve zenci ile habeşî arasındaki fark kadar büyük olmadığı fikrini de ileri sürmüştünüz. Daha farklı misallere lüzum olmadığı fakat Türk ile Horasanlı arasındaki farkın Mekke ile Medine, bedevî ile köylü ve ovalı ile dağlı arasındaki fark gibi olduğunu söylemişsiniz. Bazı sözleri ve ifade tarzları ve bazı vasıfları bakımından Türk ile Horasanlı arasında fark bulunsa bile, Temim'in en yüksek kabilesi ile Kays'ın en aşağı kabilesi ve yanlış yapan Havazin ile doğru konuşan Hicazlılar arasında da bu kadar farkın bulunacağına ısrar ettiniz ; bu farklar, ekseriyet itibariyle, Himyer ile Yemen eyaletleri arasında görülen farkın aynıdır ¹⁷⁰ ”.

Cahiz eserini Türk veziri ve bilgini Feth ibni Hakan'a takdim etmiştir. Yukarıdaki iktibaslarını da Feth ibni Hakan'dan yapıyor. Burada Horasan'dan maksad, belki de kelimenin çok raslanan bir kullanım şekline uygun olarak, Horasan valisinin idaresindeki arazidir, yani Horasan'a civar bölgeleri ve Maveraünnehr'i de ihtiva eder. Türk kelimesi burada, muhtemel olarak, gayri müslim, yani islâmiyeti kabul etmemiş olan Türkler için kullanılıyor. Filhakika, müslümanlar arasında Türk kelimesinin mânasını bu şekilde tahdit etmek âdeti vardı.

¹⁷⁰ Van Vloten, G., *Tria Opuscula auctore Abu Othman Amr ibn Bahr al Djahiz Basrensi*, Leyden 1903, s. 29 ve sonrası; Hartley-Walker, J., *Jahiz of Basra to Fatah ibn Khaqan on the Exploits of Turks*, JRAS 1915, 638; S. Günaltay, *Abbas Oğulları İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükselişinde Türklerin Rolü*, Belleten, 23-4, s. 178, not 4.

Netice

Bu yazıda dile ait meseleler münakaşa edilmemiştir ; yalnız tarihî kaynaklardan faydalanılmış ve mevcut delillerin hepsini kullanmaya gayret edilmiştir. Varılan sonuçlar aşağıdakilerdir :

1 — İslâm ülkesinin kuzey-doğu kısımlarında Selçuklardan önceki çağlarda külliyetli miktarda Türk nüfusu vardı ve bunların çoğu şehirlerde yaşıyorlardı.

2 — Türkler bu bölgelerde Arap istilâsından önce bulunuyorlardı ve bu mntıkların Araplar tarafından ilhakından sonra da buralarda yaşamakta devam ettiler.

3 — Sogdlular az nüfuslu bir kavimdi ve küçük bir sahadan ibaret olan Sogd'un yegâne sakinleri olmaktan uzak bulunuyorlardı.

4 — Türkler ve Türklerin yurdu olan Turan hakkında Şehnâme'de bulunan malûmat diğer tarih kaynaklarına uygun olmakla tamamen şayanı kabûldür.

5 — Elde mevcut bilgiye göre, Akhunların Türklüğünü kabul etmek icabeder. Halaçlar ve muhtemel olarak Horasan ve Maverâünnehir bölgesindeki bazı diğer Türk kavimleri, Akhunların müslümanlar tarafından karşılaşılan ahfadıdır.

Bu sonuçların ilk ikisi, doğrudan doğruya umumî tezimizi teşkil ediyor ; mevzî olan diğer sonuçlar da, umumî tezi kuvvetle desteklemektedir.
